

СТУДІЇ ПРО О. ДОВЖЕНКА

2. МАСКИ РИЦАРІВ ПЕРА І ЛИЦЕМІРСТВА

„Спасибі Вам за Вашу віддану любов, за Вашу пошану до пам'яті чудесної Варвари Семенівни. Я теж хороню в душі своїй невчасні спогади про цю чисту скромну й добросердну жінку, справжню вірну подругу свого великого чоловіка..., хоч і є люди, які б хотіли, щоб про неї мовчали й не згадували, ні, вона лишилася у людській пам'яті, як лишилася на завше і в пам'яті свого першого коханого.”

*М. П. Бажан. 3 листа до
П. С. Дмитренка від 28.8.71*

Натхненником і організатором подій, про котрі далі йтиме мова, була саме Юлія Солнцева. Вона зневажала першу дружину Олександра Петровича і робила все, що в її силах, щоб ніде у друкованих виданнях не згадувалося про Варвару Семенівну. У той же час вона надмірно підносила свою любов до Довженка і творчу злагоду між нею й Олександром Петровичем, з самого початку, як їх з'єднала доля.

Збереглося важливе свідчення доктора філологічних наук, професора П. М. Федченка, колишнього завідуючого відділом культури ЦК Компартії України, котрому Юлія Іполитівна несподівано розкрила свою душу, висловила свої думки про Олександра Довженка і Варвару Семенівну. Ось як згадував про ту стрічу з нею вчений у листі до мене, датованому 7 червня 1971 року, у зв'язку з публікацією у часописі «Вітчизна» моєї статті-есе «Сповідь про трагічне кохання»:

«Не можу прийти до тями від глибокого хвилювання. Я, здавалося, немало знав про Варвару — і від Миколи Бажана, і від Вас, але те, що прочитав оце у Вашій статті, не просто розширило й збагатило мої уявлення про дружину Довженка, а створено якийсь новий образ — образ великої і світлої Жінки, Жінки високого благородства й самозреченої любові. З таких, мабуть, колись малювали світлі ікони для молитовного поклоніння. І яка ж то була б несправедливість, коли б її подвиг залишався невідомим людям. Велике й благородне діло звершили Ви...».

А далі така оповідь:

«Я не приховував від Вас, що після своїх численних зустрічей з Юлією Іполитівною в Києві і в Москві, пройнявся щирою повагою до неї. Повага ця, певно, залишиться і надалі, бо й Солнцева теж любила Довженка саможертвовно і з нею наш великий Митець знав щастя спілкування породнених душ і в її любові мав життєдайну опору, а його любов збуджувала творче натхнення. Але знайте, Миколо Володимировичу, після дивовижних своєю сповідальною щирістю, якоюсь неземною вірністю листів Варі до свого Саші і навіть благородна й обдарована Юлія трохи маліє й тьмяніє. Можна собі уявити муки Варі, у якій відібрали найдорожче в житті, ба й саме життя, але яке ж важке воно було, не лише не проклинаючи розлучницю, а й бажаючи їй щастя з тим, без кого життя втрачало сенс, ціну.

А от Юлія Іполитівна, на мій превеликий жаль, не змогла піднятися до таких висот всепрощення в ім'я дорогої обом їм Людини, а якось-надто вже по-земному, по-буденному ревнувала Довженка до Варі — живої, навіть мертвої.

З етичних міркувань я, звичайно, ніколи не згадував їй про Варвару, але одного разу в якомусь зв'язку вона прохопилася зневажливою реплікою, Варвара, мовляв, не здатна була оцінити Довженка, була недостойною його, а тому їхня розлука була абсолютно неминучою і жодному з них не принесла ні смутку, ні горя».

У цьому ж листі Павло Максимович цитує висловлені Солнцевою міркування про Варвару:

«Уж во всяком случае я не похищала чужого мужа. Мы встретились с Довженко в сценарном коридоре студии (Одесской кинофабрики. — Прим. М. К.), оба остановились, улыгнулись удивленными глазами... спустя нескольких мгновений я уже была околдована. «Вы мне нужны, я именно Вас искал! Идемте за мной», — не просящим, умоляющим, а властным голосом сказал он и, кажется, тогда же сказал, что я должна стать его женой. Я оставила на пороге его кабинета, а затем и квартиры честолюбивые мечты об актерской карьере, и собственную волю — я покорилась ему, все принесла на его алтарь. Я была ему нужна. И это делало меня счастливой и гордой от того, что меня для Довженко никто заменить не мог. Всю нашу общую жизнь для него, кроме меня, никого не существовало» і т. д. і т. п. у цьому дусі говорила Солнцева.

Навівши ці висловлювання Ю. Солнцевої, Павло Максимович зазначає:

«Я не знаю, впевнено й щиро, чи знала вона, або принаймні, чи здогадувалася про те, що вона не повністю витіснила з душі Довженка Варвару? Боюсь, що знала. Мені не хотілося б думати, що ревність Юлії принижувалась до елементарного життєвого стеження за листуванням Довженка, але все-таки, мабуть, вона читала всі листи, які присилала Варя своєму Саші і робила з цього відповідні висновки і поступала відповідно. Принаймні процедура оформлення (юридично) розторгнення (шлюбу. — Прим. М. К.) Довженка з Варварою і оформлення Довженка з Юлією не дуже пристойно...».

Не банальні, а глибоко значимі висловлювання змушують серйозно замислитись кожного, хто прочитає ці рядки Павла Максимовича:

«Якщо версія втечі Варвари до Праги вигадана якимись зловоружими людьми, то Солнцева, здається, нічого не робила й для того, щоб спростувати цю легенду не зовсім вигідну їй для честі Довженка. Без будь-яких заперечень з боку Солнцевої цю версію прикрашував наш добрий друг Сергій Плачинда...

Знаю напевне, що саме так вважав і Бажан, з яким ми з цього приводу розмовляли після спільних розмов з Солнцевою.

Так що світло, кинуте Вами на цю історію, ставить всіх на свої належні місця — хто якого місця заслугував».

Кінозірка Юлія Солнцева магичною силою з першого погляду зачарувала Олександра Довженка, заволоділа його душею, але не змогла до кінця покорити його розбите серце. Фактичне розлучення з Варварою не принесло Довженкові душевного спокою. Він усе життя відчував свою провину перед нею, але вороття назад не було. Однак страждала вона і страждав він. Він не порвав зносин з Варварою і не послішався з формальним, юридичним розторгненням шлюбу. Понад двадцять років Олександр Петрович жив на віру з Юлією Солнцевою і лише в 1950 році вони таємно взяли шлюб без свідків, без розгосу. В офіційному документі ЗАГСу позначено про Довженка: «В браке не состоял» (арх.

копія акта «о заключении брака № 1286». — Прим. М. К.), а в 1955 році офіційно розлучився з Варварою рішенням московського обласного суду.

Чи ж було безхмарне життя Довженка з Солнцевою? Як засвідчують архівні матеріали, не таким воно солодким і безгрішним було. Загордившись, з високою думкою про себе і мистецькі можливості, Юлія Іполитівна всіляко намагалась скеровувати творчу діяльність генія Довженка в своїх особистих інтересах, нав'язувала йому свою волю, а це викликало між ними розлад душевний і родинний. До того ж Солнцева за двадцять два роки так і не спромоглася оволодіти українською мовою. Це теж психологічно впливало на митця.

Збереглося вагоме свідчення Солнцевої, яке певною мірою прояснює ситуацію. У неопублікованому листі до Олександра Петровича в Барвиху, де він лікувався в санаторії, 19 квітня 1947 року з Кисловодська Юлія Іполитівна зізнавалась:

«Сегодня получила сразу два письма. Хожу растерянная и счастливая. Твое молчание... Но ты знаешь я быстро забываю все причиненные тобою неприятности и уже сегодня я целый день носилась с твоими письмами и даже цитировала кое-что...

Мне тяжело быть так далеко от тебя, зная что ты болен. Я вылечу на день раньше экспрессом. Твое письмо меня огорчило. В Москве я буду вести с тобой, как ты говоришь, длинные беседы. Я хочу, чтобы тебя и сейчас ничего не волновало. Ты, очевидно, совсем не отдохнул. Может ты останешься еще на полмесяца в Барвихе...

Я все сделаю тебе, что могу, чтоб только ты был здоров (не растрачивал) свое здоровье по пустякам, а когда ты не спокоен, ты никогда не можешь определить главного от неглавного, к большому моему и твоему сожалению. Я хочу поскорее сделать картину... Я мечтаю, чтоб после «Мичурина» ты начал писать или пьесу или повесть — я думаю, что кинематография принесла всем нам много вреда, как ты говоришь... Мне кажется без этого невозможно жить».

А ось вражаючі рядки з листа Олександра Довженка до Юлії Солнцевої 28 серпня 1954 року з Києва: «Это письмо мне почему-то трудно тебе писать. Повидимому это от того, что я долго тебе не писал, что телефонные наши звонки тебя угнетают и раздражают, что я делаю не то, что надо, и не делаю того, что надо и т. д. Я это чувствую ежедневно, ежеминутно, т. е. так, как-будто ты находишься все время в соседней комнате и недовольна мной, а я виноват и непременно должен торопиться одновременно поспеть в несколько мест, в то время, когда я порой не в состоянии двигаться вообще. Это был очень тяжелый месяц...

У меня не так уже много сил, как вы думаете, я не могу разбрасываться, отвлекаться, у меня, дай бог, чтоб хватило на это одно самое главное, чего от меня ждут одни и чего не хотят другие...».

У листі слізно просить Солнцеву, аби йому не нагадували, що він не зробив, або що він зробив погано, залишити його зі своїми думками.

Солнцева не спускала ока з Довженка, слідувала за кожним його необачним кроком. Він це знав. Відчував себе бадьорішим, вільнішим, якщо йому вдавалося полишити важку, задушливу московську атмосферу. Він шукав однодумців, з котрими б міг поділитися своїми думками, натішитися розмовою рідною мовою. Складна ситуація виникла в Олександра Петровича після його несподіваного знайомства і зближення на творчій ниві з українською поетесою Валентиною Ткаченко. Таїну мені розповів Василь Костенко. А було так.

Якось він мене викликав з Харкова з рукописом майбутньої літо-

писної книги про О. Довженка. Він тоді обіймав посаду першого заступника голови Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі. Нас було троє в кабінеті: Василь Семенович, я і якийсь відповідальний працівник апарату, прізвище якого не запам'ятав. Я розмовляв з Костенком, а товариш гортав сторінки рукопису. Я ж розповідав про складність пошуків архівних матеріалів. Потім почав знайомитися з майбутньою книгою і Василь Семенович. Несподівано він свою увагу звернув на літописний опис листів Довженка до Валентини Ткаченко. Він нахмурився і рішуче мовив:

— Вилучіть ці записи з рукопису!

— Навіщо? — здивувався я.

А він мені у відповідь:

— Бачте, Валентина Ткаченко його коханка. Мені по телефону подзвонила Юлія Іполітівна — убезпечити Олександра Петровича від любаски. Я попередив Валентину, аби вона пірвала всякі відносини з Довженком.

Я свою думку відстояв і записи про листи Довженка до Валентини Ткаченко полишив. Що ж до самої поетеси, то я попросив її висловитися про її відносини з Олександром Петровичем. Мені було відомо, що він захопився її творчістю, поетичною, ніжною мовою. То був спалах відкритої, широкі душі митця, зачарованої ніжною лірикою.

Поетеса у листі до мене 21 лютого 1970 року так описує своє знайомство з Довженком. «І. Познайомилася я з Ол. Пет. Довженком в Новій Каховці. Сюди я приїхала в творче відрядження. Поселилася в робітничому гуртожитку, де мешкав Олександр Петрович (готелю там не було).

Познайомилися ми дуже просто.

Якось ми не могли розминутися на сходинах. Олександр Петрович зупинився, чемно привітався та поспитав звідки я прибула...

Певно, всі в гуртожитку були йому знайомі, а я — ні. Потім ми ще зустрічалися на будівництві електростанції, не раз ходили вдвох на різні збори робітників і т. п.

2. В рукопису я чула в Новій Каховці від Ол. Петровича деякі сцени з «Поєми про море» та в Києві «Нащадки запорожців»...

3. У мене зберігається 5 листів О. Петровича. Всі вони прибули з Нової Каховки після мого від'їзду до Києва (помилково позначено п'ять листів, що надійшли з Нової Каховки, замість чотири. — Прим. М. К.). Лише один за 12.XII.1952 р. з Москви. (Цей лист хворий Ол. Петрович писав з перервами три дні...).

4. До Києва Ол. Петрович прилетів, здається, на початку листопада або в кінці жовтня 1952 р. Був у сестри й у мене вдома. Через кілька днів він знову поїхав до Каховки, а потім — до Москви. Прибувши туди, захворів. Зміна клімату вплинула на його кров'яний тиск».

І все. Зміст листів Довженка я не буду переказувати, вони опубліковані в пресі. І в них, крім захоплення поетичною творчістю Валентини, немає ні єдиного натяку на любовні інтимні інтриги. Про це і не могло бути мови. Він писав, що його життя на схилі, а її поетична майстерність імponує йому, викликає ліричне піднесення, бадьорить, окрилює душу.

Ще з більшою підозрілістю Солнцева ставилася до взаємин Олександра Петровича з Варварою Семенівною, а після їх смерті зробила все, аби ім'я першої дружини Довженка було навечно забуте в народі, а сяяла лише одна зірка, ім'я якій — Солнцева, сяяла поруч з генієм Довженка.

Варто згадати про сумну історію з текою О. Довженка, в якій схоронялися листи Варвари до Довженка. Про неї мені розповідав Ва-

дим Петрович, а згодом правнучка Грищенка — Олександра Бузіна. Вона віднайшла в паперах свого прадіда невідомий запис про цю теку з листами Варвари Семенівни до Олександра Довженка. Текст цього запису вона надіслала мені. Там є такі рядки:

«Зберігається, між іншим, портрет пензля Довженка, писаний во-сени 1923 року..., після поверненню з-за кордону...

З цим портретом Довженко ніколи не розлучався. Вирушаючи з Харкова до Одеси в червні 1926 року, нічого не взяв із собою — тільки одну тежку з портретом та листами Варвари. Так дамо, як вибухнула війна; Довженко залишив Київ, взявши з собою тільки, ту одну теку, і проніс її аж до Уфи. Згодом, вирушаючи на фронт, передав її на схов Ю. Яновському, а по війні і по смерті Ю. Яновського та О. Довженка портрет цей опинився в Москві — Центральному державному архіві літератури і мистецтва».

Досліджуючи архів Довженка в Москві, я надібав цей портрет в ЦДАЛМ СРСР. Він має своє число — одиниця зберігання 673. На звороті — напис: «В. С. Довженко. Портрет першої дружини. Початок 20-х рр. Папір, граф, олівець, акварель». Служителі цієї установи передали мені фотокопію портрета.

І яке ж моє було здивування, коли я уздрів у книзі І. Золотоверхової та Г. Коновалова «Довженко — художник» на с. 81 Варварин портрет, пензля Довженка, з написом «Жіночий портрет», а в примітці на с. 128 під числом 118 помічений рік написання його 1938. Дата теж свідомо спотворена. Я стрічався з Геннадієм Коноваловим. У розмові він виявив невдоволення поведінкою Ю. Солнцевої, але таємниці підробки не розкрив.

«Це ж портрет моєї мами!» — вигукнув Вадим Чазов, син Варвари Семенівни.

Що ж до листів Вариних до Довженка, котрі Олександр Петрович приховував від Юлії Іполитівни, то вони зникли, боюсь, назавше. Як розповідав мені кийвський журналіст-дослідник, шукач гострих сюжетів, коли я стрівся з ним у науковій бібліотеці Національної Академії Наук України, Юлія Солнцева, завітавши до квартири, де жили покійні Яновські, одібрала в бабусі теку з листами Варі, знищила їх. Про цю ж версію казав мені і Вадим Петрович, котрий розшукував сліди материних листів.

Так само канули в Лету і листи Олександра Довженка до Варвари, які зберігалися в неї. З розповідей сина Варвари та її самої в листі до сина в Косів, де він навчався в училищі, відомо, що До неї приїздив у Демидів артист Юрій Тимошенко і прибрав ті листи, наче з наміром написати спогади про Олександра Петровича. Безцінних Довженкових скарбів не повернув і книжки не написав. Залишилися в родинному архіві уривки кількох автографів митця. Сліди, листів Довженка до першої дружини теж не віднайдено. Правда, декотрі з них, невідомо яким робом, потрапили до Дудків, але племінники письменника схороняють таємницю. Вадим Петрович розповів мені фантастичну версію про те, що Солнцева, дізнавшись, що у Тимошенка зберігаються листи Довженка до Варвари, наполягала на тому, аби артист віддав їх їй. Тимошенко відмовився це вчинити, і тоді Юлія Солнцева спустила його східцями свого під'їзду. Схоже це дивовисько на правду з огляду на те, що частина Довженкових листів опинилася в родинному архіві племінника Тараса Дудка. Деякі документи в ксерокопія я від нього отримав.

Я не можу не відзначити ще одну прикру історію, зі зникненням Довженкової епістолярії у найближчих родчир митця. Уперше я дізнався про це з вуст сестри Олександра Петровича Поліни. Крім того, у ме-

не зберігається автограф листа Миколи Дудка. Датований 26 вересня 1969 року. У ньому він вилітає своєю горі:

«Багато листів написав Олександр Петрович нам — сестрі, мені — шурину — брату як він цього хотів, писав і називав мене братом. Батько і мати багато років жили з нами — Поліною Петрівною і зі мною. Листи батькам поступали до нас... їх збирав, підшивав в окрему папку, схопив. Коли нестало Олександра Петровича, в Київ якось приїхала Солнцева Ю. І., всі листи виманила у Поліни Петрівни, мене дома не було. Цей вчинок Солнцева дозволила собі не лише з листами, а багато ще вчинила грішних вчинків. От де листи Ол. Петров.»

А ось спогад його сина — Тараса Миколайовича:

«О письмах А. П. Довженко, хранившихся в моих родителей, мне известно, что их было значительное количество — не менее 40. Я их видел сам, они тщательно хранились отцом и содержались в его шкафу под ключом. Сейчас этот шкаф находится в литературном музее с. Киева. Примерно через 6 месяцев после смерти А. П. Довженко мама передала почти все письма Ю. И. Солнцевой. Отец сначала не знал о случившемся, а когда узнал, то очень переживал, просил Ю. И. Солнцеву все вернуть, многократно настаивал на этом. Но было уже поздно. Ю. И. Солнцева наотрез отказалась что-либо возвратить и в резких формах возмущалась принципиальной позицией моего отца. Не буду скрывать от Вас, что у меня хранится несколько писем, записок и обращение О. П. Довженко, которые мне удалось сберечь несмотря на долгие годы лихолетий и преследований».

А коли я, вивчаючи архівні документи Довженка в Москві, під час однієї з численних стріч з Ю. Солнцевою в її квартирі поцікавився долею листів Олександра Петровича, написаних рідним і близьким, Юлія Іполитівна в різкій формі відповіла:

— Мені нічого невідомо про ті листи. Я їх не брала і нічого не знаю.

В архів ці листи не потрапили. Вони зникли, як і інші.

Ю. Солнцева лукавила. Чого дивуватись свавіллю Солнцевої, коли на самому початку моєї праці над рукописом, я ненароком зізнався Солнцевій, що отримав листи від відомих діячів — академіка Івана Білодіда, Михайла Шолохова, Миколи Тихонова, Іраклія Андронікова, Костянтина Симонова, з висловленими думками про Олександра Петровича, спогади Юрія Кобилецького, Михайла Коваленка, Леся Сердюка. Вона одразу захопилася і почала вмовляти, аби я ці рукописи передав на деякий час їй з тією метою, щоб вона могла познайомити з документами московську літературно-мистецьку еліту:

— Таким образом я быстрее проложу вам дорогу к защите научной диссертации, получив добро для издания вашей книги в Москве. Может мне верить на честное слово, что я вас не подведу.

Я вірив і не вірив, однак ідея була заманлива. І все ж якесь підсвідоме чуття підказувало, що це дуже забагато для мене, раба божого. Не звик я до слави. Однак Солнцева наполягала на своєму, розшукувала мене по телефону в московських архівах, готелях, коли я приїздив до столиці, Дзвонила в Харків на квартиру.

— Вы должны Мне Передать не копии, а именно оригиналы, — не раз повторювала Юлія Іполитівна, до котрої я ставився з довірою, як дружини Довженка, про кого пишу літописну книгу.

І я потрапив на її скокусливий гачок. Відважився. А коли уздрів у збірнику «Полум'яне життя» спогади, написані до моєї книги і вже позначені в літописних статтях рукопису, захопився. Та вже було запізно. Ю. Солнцева мені заявила, що я їй ніяких рукописів не передавав і вкупі з Т. Дерев'янко заявила, що спогади були написані авторами на

їх особисті замовлення. Всі автори мені написали нові тексти спогадів, а Лесь Сердюк передав полишену у нього копію спогаду. Що ж до листів, то Солнцева, сказала, що вона їх передала в ЦДАЛМ СРСР. Я звернувся до директора Ніни Волкової. Незабаром надійшла від неї така невтішна відповідь:

«Мы тщательно проверили наличие указанных Вами материалов в фонде А. П. Довженко, среди новых поступлений, в том числе и в необработанных еще документах, полученных от Ю. И. Солнцевой. Но, к сожалению, писем к Вам от К. Симонова, И. Андроникова, Н. Тихонова и др. в ЦГАЛИ не обнаружено».

Я звернувся до Солнцевої з вимогою повернути мені автографи. Вона ж цинічно заявила:

— Я все письма, написанные вам, передала Татьяне Деревянко с вашими рукописями. У нее спрашивайте.

І тут же з невимовною злістю кинула мені докір:

— Вы что, хотите быть выше Довженко?

Це було висловлено Солнцевою тоді, коли в повному розпалі була моя праця над новим літописом про О. Довженка.

Так несподівано обірвалися наші стосунки. Пізніше я довідався, з листа Н. Волкової, що доступ до Довженкового архіву мені заборонено.

А що ж до вміщених у збірнику спогадів про Довженка, які Солнцева упорядкувала і незаконно привласнила, вона поштовим переказом надіслала мені «гонорар» аж в 50 рублів, правда, без пояснень за що саме. Цей документ від Солнцевої і досі зберігається. Отакі-то справи.

Після смерті Довженка пильне око Ю. Солнцевої слідкувало за тим, аби ніде в друкованих органах не згадувалося прізвище Варвари Семенівни, не говорилось про неї, як про чесну українську жінку, непорочну в своїй відданості першому і єдиному коханому — великому чоловікові, прізвище котрого вона носила до свого скінчення.

Першим, хто осмілився написати правду про Варвару Семенівну, був Олександр Грищенко. З його відомої повісті «З берегів зачарованої Десни», читач дізнався про деякі подробиці з життя першої дружини Довженка. Вони були не повні і не зовсім точні, бо і Грищенко, вірний друг молодих років Довженка, не усе знав про життя подружжя. І все ж, дізнавшись про видання цієї книги, Юлія Іполитівна, аби зганьбити автора, другу працю — «Ряба книга» — так і не дозволила Грищенкові випустити у світ. Це видання, мало вийти у видавництві «Мистецтво», але було відхилене завдяки втручанням Ю. Солнцевої. Коли ж Грищенко, переробивши рукопис, вилучив увесь матеріал про Варвару, то й другий варіант не був схвалений до видання. Причина знайшлася: в рукопису вміщено як ілюстрацію, портрет Варвари, той самий, що був опублікований у книзі «Довженко — художник». Тоді, після неприємної історії з «Рябою книгою», Олександр Грищенко у листі до Вадима засвідчував: «...знову пронюхала Ю. С. і, діючи через вищу інстанцію, домоглася невключення моєї праці. З неймовірними зусиллями пощастило відновити істину за умови, коли там не буде згадки про В. С. Чули? А я ж включив до ілюстрацій і портрет В. С., поданий в книзі Г. Коновалова просто, як «жіночий портрет». І все ж — «Рябу книгу» читач так і не побачив. Рукопис пролежав багато років в архіві видавництва. Нещодавно правнучка Грищенка відшукала цей примірник у видавництві і передала рукопис місцевому краєзнавчому музею.

Багато неприємностей мав і поет-академік Микола Бажан за оприлюднення свого спогаду «Митець шукає путі», що його здійснив часопис «Вітчизна», де мовиться і про Варвару. Добрим словом згадує про Варвару Семенівну Микола Платонович, котрий знав її особисто. Саме цей нарис і став причиною, що Солнцева пірвала свої відносини з Бажаном.

— Ми стали ворогами на все життя, — розповідав мені Микола Платонович під час нашої розмови в його робочому кабінеті редакції енциклопедії.

Що ж до публікації спогадів Варвари Семенівни, то її історія теж повчальна.

Протягом кількох місяців весною і влітку 1958 року Варвара Семенівна на прохання Ю. І. Солнцевої написала російською мовою «Мои воспоминания об Александре Петровиче Довженко». Звісно Варвара майже нічого не писала про себе.

«Я тоді був на канікулах, — згадував у листі до мене Вадим, — вчився в Косові і возив рукопис у Київ, щоб надрукувати на машинці. Потім Солнцева прислала мамі грошовий переказ на 2.000 (тепер 200 крб.), де на талоні написано: «Варваре Семеновне. Ваши воспоминания получила. Очень признательна...». Дата: 24 вересня 58 р.»

Автограф зберігся в родинному архіві. Копію від руки мені надіслав Чазов для використання у літописній книзі.

Редакція часопису «Дніпро» мала намір опублікувати спогад на своїх шпальтах, але не опублікувала з тих же причин — втручання Ю. Солнцевої, бо без її згоди ніхто не наслідкував взяти на себе цю відповідальність. Автограф довгий час пролежав у редакції, а ще раніше читав його К. Волинський. Згодом дружина Вадима Галина Василівна отримала бандероль. У ньому — оригінал Варвариного спогаду і лист заступника редактора часопису Комара. У тому листі мовилося:

«Дуже і дуже перед Вами вибачаємося. Як Вам відомо, ми мали намір опублікувати спогади. Переклали їх, підготували до друку, але редакційна колегія спогади не схвалила до публікації. Якщо будете колись у Києві, завітайте до нас в редакцію, розповімо про все докладніше».

Причина звісна — Ю. Солнцева заборонила публікацію. І, очевидно, спогади, ніколи не побачили б світу, якби не несподівана для Солнцевої обставина. А саме — літописна книга, яку я готував. Головний редактор видавництва «Дніпро» мене попередила, що моя книжка не вийде, якщо хоч що-небудь напишу в ній про Варвару Семенівну.

Я відповів:

— Вийде!

Рукопис містив численну кількість вагомих і невідомих архівних документів, в тому числі й унікальних, котрі по-новому розкривають образ великого митця. Я помчав у Москву і стрівся з Солнцевою у будинку на Кутузовському проспекті.

Розмова була довга і серйозна.

— Хай буде так, як ви вважаєте за потрібне. Йдеться про ціле життя Олександра Довженка й оминати в його біографії Варвару Семенівну, справді, неможливо. Але ж і про мене ви повинні написати.

Коли мій рукопис був завершений, видавничий редактор С. Коба сказала:

— Ваша книга вийде лише після збірника «Полум'яне життя».

У літописному рукопису я у кількох місцях використав спогади Варвари, пов'язані певними подіями, і позначив джерело. Солнцева вирішила перебрати на себе ініціативу, вмістивши Варварині спогади у збірнику, а в моїй книзі позначила разом з редактором С. Кобою посилання на інше джерело — друковане видання «Полум'яне життя», начебто я звідти переписав матеріали. Подібне сталося і з іншими документами, первісними публікаціями, віднайденими мною в книго- і архівосховищах та в спогадах митців, спеціально написаних для моєї книги.

Це не що інше, як блюзнірство і неприкрите плагіатство шахраїв пера. А скаржитись нікуди було і ні про який захист авторських прав

нічого було думати. Хоч сплюндрована, знівечена, а таки побачила світ, а так би — пішла під ніж, а безцінні архівні документи, були б покриті мороком тайни.

Така передісторія зловісних публікацій, які з'явилися на терені Росії й України в останні десятиліття.

Сумно відома книга російського письменника Олександра Мар'ямова «Довженко», яку випустило у світ видавництво ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия» в серії біографій «Жизнь замечательных людей» тиражем 90000, викликала великий розголос у творчих колах України. Вона рясніє численними перекрученнями фактів, подій, невірними тлумаченнями окремих епізодів із біографії митця, злісними вигадками про першу дружину Олександра Петровича, чесну українську жінку Варвару Семеновну. Солнцева не виявила супротиву наклепницьким інсинуаціям не лише проти Варвари, а й самого Довженка; У прозаїчному міркуванні автор описує надуманий епізод, як після бівуачного життя у кабінеті редактора республіканської газети «Вісті»: Василя Блакитного у 1925 році оселився в гуртожитку на Пушкінській вулиці; у кімнаті; де мешкали ще кілька «вістанців», не обтяжених родинними обставинами. Мешкав там усього рік. А де ж була Варвара? Виявляється із туманного ствердження О. Мар'ямова, ще до цього відносини з Варварою остаточно розладнались і між ними все скінчено. Ось ця чистісінька бридня Мар'ямова:

«То, что называется «личной жизнью», у большинства обитателей коммуны, в том числе и у Сашка Довженко, тогда не складывалось.

Впрочем, слова «не складывалось» совсем не подходят к истории тех лет жизни Довженко. У него-то личная жизнь сложилась, поначалу очень счастливо. Тем трагичнее было то, что вскоре случилось. Жену его, молодую учительницу Варвару Крылову, беззаветно влюбленную в мужа и верящую в нераскрытую силу его таланта, тяжелая болезнь приковала к постели. Надежды на излечение, не оставалось, а стать обузой для любимого человека Варвара Семеновна не захотела. Она потребовала, чтобы они расстались, и настояла на том, что Довженко должен отвезти ее к сестре в Житомир,

Трудно, да и нет надобности воскрешать подробности этой драмы.

Слова писем — а они уже цитувались біографами — для постороннього слуха звучат, сентиментально, літературно. А драма була беспощадною, внезапною, і розказу о неї сентиментальність менше всего пристала. Скажемо лишь, що розстались Варвара Семеновна і Олександр Петрович, зберігаючи добру і горьку дружбу. І позволим собі догадатися, що рання сідина в Довженко осталаь слідом цієї перемитої їм драми.

Все это произошло перед появлением Довженко в коммуне.

Сашко возвращался из редакции поздней ночью, но усаживался за работу и дома, затеняя настольную лампу, чтобы не мешать спящим приятелям».

Я навів цю довжелезну цитату, аби читач пересвідчився у невігластві російського письменника. Хиткі аргументи, побудовані на вигадках, не збентежили серце Юлії Солнцевої. Вона була солідарна з Мар'ямовим. Версію, висунуту Мар'ямовим, на перший погляд, ефектну, підхопив український письменник Сергій Плачинда і створив новий міф, уже про втечу Варвари за кордон від свого коханого, про втечу, з загадковим кавалером у тривожну добу громадянської війни. Задля чого вона пустилася в мандри у невідому, чужу їй Прагу?

Своєрідно змальовує психологічний стан Варвари Сергій Плачинда у біографічному романі «Олександр Довженко», випущеному видавництвом ЦК ЛКСМУ «Молодь» у серії біографічних творів «Уславлені

імена». На титульній сторінці позначено: «Під загальною редакцією народної артистки РРФСР Ю. І. Солнцевої».

Ось як картинно змальовує, закохавшись у свій витвір, Сергій Петрович:

«Як трапилося, що Варвара Семенівна Крилова емігрувала до Праги з іншим? Що подіяло на неї? Тяжкі місячні розлуки з коханим? Провокаційні чутки про загибель Довженка-підпільника? Гірка розлука самотньої молодой жінки? А можливо, найганебнішу роль тут відіграв її тимчасовий кавалер — денікінський офіцер, що служив у Пилсудського? Це в компанії з ним уздрів Варвару Довженко — підпільник, залишившись сам, на щастя, не поміченим. Очевидно, він — колишній житомирський учитель-монархіст, інтимний та політичний суперник Довженка — намовляв її виїхати за кордон (бо виїздила поза своєю волею, посилаючи Олександрові ніжні і палкі прощальні листи). А чи не всі ці чинники вкупі стали поштовхом до еміграції?»

Все залишається в таємниці. І чим далі віддаляємось від тих часів, тим вона загадковіша. Така доля була в багатьох, що заблукали й розгубилися в лютому штормі громадянської війни».

А далі неперебірливий автор з незбагненою упертістю в «подробностях» описує страждене життя — пекло Варвари на чужині:

«Проте відомий факт: тяжку моральну кризу переживала Варвара за межами Батьківщини, в чужому місті, серед чужих людей. Самітня. В своєму супутникові розчарувалася одразу, тільки-но опинилася за межами України. Нарешті прозріла. Побачила в ньому ворога свого народу і дріб'язкову, жорстоку, егоїстичну людину з низькими намірами.

Ошукана й заблукана у вирі життя, вона відчула страшну тугу за Олександром, збагнула всім еством велич і красу його душі, благородність його революційної Діяльності. Та було пізно. Знесилена, безробітна і вкрай нещасна Варвара була на грані відчаю. Жила два роки в сирому, холодному підвалі, де захворіла на туберкульоз кісток. Надійшли дні, коли вона вже не могла підвестися з ліжка. Прощалася з життям, подумки прохаючи пробачення у свого коханого. І саме о тій порі з'являється перед нею він! Як у казці.

Працюючи в Берліні секретарем консульського відділу торгового представництва Української Радянської республіки, Довженко дізнався про місцеперебування та долю Варвари. Невдовзі їде до Праги і постає перед нею лицар без страху й докору. А їй треба було спочатку повірити, що це він, що в очах його — співчуття, і біль, і любов. І жодного докірливого слова про те, що скоїлося...

І вони знову разом. Це її одразу поставило на ноги...».

І далі, уже в час перебування в Харкові, Плачинда, лукавлячи, уразливо пише про Варвару Семенівну неправду:

«Лиху пам'ятку лишило по собі Варварине поневіряння за кордоном, її дворічне життя в сирій підвальній комірчині на околиці Праги. Ще в Берліні нестерпно боліла нога. А дома Варвара і зовсім злягла. Диагноз зовсім невтішний: туберкульоз кісток...».

Це спричинилося, як видно з опусу Плачинди, до сумних, трагічних для Варвари наслідків — родинного розриву з Олександром Довженком.

Я не буду далі наводити теревені автора, досить знаного в Україні літератора, який у потворному світлі змалював жахну картину, яка, буцімто, мала місце в житті справді легендарної жінки з ангельським серцем і жертвовою відданістю своєму Сашкові.

Хто ж висунув зловісну версію про ганебну втечу Варвари за кордон, котра так припала до душі Сергію Плачинді?

Виявляється, носієм зухвалої інсинуації, був нікому не відомий автор рукопису «Яким я знав О. Довженка» Максим Йосипович Вовченко, ровесник Довженка, який близько, зійшовся з Довженком у Київському комерційному інституті, а далі їх життєві шляхи розійшлися назавше. Максим Йосипович до виходу на пенсію займав посаду, старшого наукового працівника у науково-дослідному інституті м'ясної і молочної промисловості столиці. Довженко ніколи про Вовченка не згадував.

Олександр Грищенко у своїй книзі «З берегів зачарованої Десни» наводить епізод, пов'язаний з Максимом Вшченком. Мова йшла про полонення польською розвідкою під час нападу на Україну військ Пілсудського О. Довженка, О. Грищенка і М. Вовченка при відступі з Житомира. Коли після допиту поляками їм, загрожувала неминуча смерть над глиняним урвищем, Вовченко виявив боягузство і подав просити покаяння в загарбників, впавши навколішки. Несподівана поява загону радянських військ урятувала, життя усім трьом. Довженко і Грищенко ж тримались перед чужинцями хоробро. Сергій Плачинда, як і Грищенко, згадуючи про цей епізод і Вовченка, пише, що з етичних намірів не називає прізвища товариша, а позначає символом «М».

Сам же Вовченко у листі, надісланому: мені незадовго до своєї смерті, не згадує про цю подію у своєму житті. А діялось те весною 1920 року. «Знайомство моє з Олександром Петровичем припадає на наші молоді роки, — з 1917 по 1921-й», — пише він, а далі уточнює: «У 1919 році ми з О. П. Довженком розсталися і знову зустрілися лише восени 1920 року. Де він був за цей час — він мені розповідав», але не уточнює, де саме. Потім сам Довженко у своїй анкеті розповідає, що служив в армії УНР.

Як у листі до мене, так і в його спогадах, багато плутанини, звинувачень на адресу Довженка.

Невдовзі до смерті Вовченко запрошував мене відвідати його: «Зараз я тяжко хворий і доживаю свого віку. Якщо Ви маєте бажання, то зайдіть до мене і я Вам розповім про О. П. Довженка значно більше...», — наголошував Вовченко в своєму посланні. Коли ж я вибрався з Харкова, уже не застав у живих Вовченка. Його дружина люб'язно передала мені машинописний текст його спогадів на 23 сторінках. Дізнавшись про це, Т. Дерев'янка почала наполегливо вимагати негайно передати їй машинопис.

Звісна річ, я відмовив.

Безоглядно пославшись на «свідчення». Вовченка, у повній мірі скористав його карколомні казання С. Плачинда. Але вони не принесли йому світлої слави.

З приводу цього його блюзнірства, висловився у листі до мене син Варвари — Вадим Чазов: «Вийшла книга С. П. Плачинди, читали?»

Таки спокусився він на епізод про «вмурування» Варвари до Праги!

А яказав же йому, що це вигадка, та ба... Сильно йому хотілося, почастиувати читачів».

На що ж спокусився Сергій Петрович, ставши заручником заблукань?

Наведу фрагменти з неопублікованого спогаду Максима Вовченка: «Прийшовши якимось на Столипінську вулицю, я застав у нього красиву, червоношоку, струнку, невеличкою росту дівчину.

— Знайомся, — це Варя, — сказав мені. — А це — Максим, — звернувся він до дівчини. Це було 1917 року.

До того Сашко нічого ніколи не говорив мені про Варю. Навіть після цієї зустрічі не було розмови про неї.

З осені 1920 року і аж до закінчення інституту жив я на Малій Підвальній вулиці в будинку № 12. На третьому поверсі була в мене хороша велика кімната. Спочатку, крім мене, жили в ній ще два моїх знайомих — військових, які скоро демобілізувались і в кімнаті залишився я один. Крім ліжка мого, в кімнаті стояв хороший кожаний диван. Сашко часто заходив до мене і любив лежати на тому дивані. Одного разу прийшов дуже сумний.

На моє запитання — в чому справа і що трапилось, відповів: — Не розпитуй мене, і не говори до мене. Я полежу трохи і піду.

Мене це здивувало, але я замовк, продовжував готуватись до іспитів, кидаючи іноді погляди на диван, де лежав Сашко.

Коли одміряне Олександром «трохи» закінчилось: він устав, тяжко зітхнув, кинув мені: — Я, вже йду, — і вийшов.

Тривало це довгенько, мабуть, місяців зо два. Сашко приходив, лягав на диван, увесь час дивився в стелю, мовчав. Вставав, кидав: — Я вже йду, — і зникав. Інститут він залишив, лекцій не відвідував, іспитів не складав.

Я бачив, щр Олександр щось тяжко переживає, а мовчить. Нарешті це мені надокучило. Я став на дверях і сказав: — Не випущу, доки не розкажеш, у чому справа. Сашко, послав мене до чорта, потім розсміявся і заспівав:

Ой не шуми, луже,
Зелений байраче...
Не плач, не журися
Молодий козаче...

— Ти пам'ятаєш ту дівчину, Варю, що колись я тебе з нею познайомив? Так то моя наречена. Вона вчителька, в Житомирі. Була моєю нареченою сім років. А ось, коли я хотів з нею одружитись, категорично мені відмовила. Сказала: — Я тебе люблю, але дружиною твоєю бути не можу. Не лай мене і не плач за мною.

— Причини. — не сказала. Знаю лише те, що коли я був у, червоній армії і неподалеку від Житомира, то прокрався якось у Житомир, зайшов до Варі і застав у неї білого офіцера.

Після цієї мовчанки Сашко приходив і, як раніш, лежав на дивані, але став не такий сумний і більш балакучий, іноді приносив і читав мені листи, які одержував від Варі. Листи були повні ніжних слів і туги за Сашком, Мене це вразило і дивувало. Треба було думати, що причина відмови Варі була дуже серйозною. — Так любити, страждати обом і не побратись. Щось незвичайне, неприродне, — говорив я.

Кожну таку розмову нашу Сашко закінчував: «Ой не шуми, луже...».

Якось знову, прийшов Сашко, полежав на дивані і після нашої розмови на ту ж тему, відповів:

— ...Варя виїхала за кордон. З ким і як — не знаю. Це вже кінець, — зітхнув він». А потім Максим Вовченко додає: «Думав я, що кінець. Але незвідані і несподівані бувають людські долі. Вийшло інакше...». І ще додав, що під час іншої стрічі з Довженком в готелі «Паласт» запитав митця: «А де ж твоя Варя?».

«Сашко нахилив голову і, не дивлячись на мене, тихо відповів: — Я з нею розійшовся.

Я зрозумів, що така розмова для Олександра була неприємною і ні про що більше не запитував. Далі він дуже хвалив свою Юлю, говорив, що вона Дуже хороша і я з нею щасливий».

У тих же спогадах я звернув увагу на рядки, що він, перебуваючи у 1961 році в Сосниці, відвідав хату Довженка, розмовляв з завідувачем хатою-музеєм, симпатичною дівчиною чи жінкою. «Вона мені розпові-

ла, що Варвара Семенівна Крилова (Варя) вчителювала десь під Харковом і, невдовзі після смерті Олександра Петровича померла, залишивши дочку від другого чоловіка».

Так створювались легенди, аби зганьбити чесне ім'я Варвари і знеславити Олександра Довженка. Вовченко зауважено розп'якує то про перебування Довженка у таборі національно-визвольної боротьби, то знаходження майбутнього митця у лавах Червоної армії і випадково дізнається про зраду Варвари. А між тим архівні документи засвідчують, що Довженко не служив в дивізії Щорса, а перебував в армії УНР в 1919 році. Що ж до епізоду з польською розвідкою, то є свідчення, що після урятування від розстрілу, ніякої участі не брав у підпіллі в час окупації поляками частини України, у тому числі й Києва, про що замовчує Максим Вовченко.

Колишній учень Довженка у Житомирському вищому початковому училищі, лікар за фахом, котрий дістав вищу медичну освіту в ленинградському медичному інституті, Ф. Ляденко вносить ясність в цей епізод. Він відзначає, що за твердженням О. Грищенка в книзі «З берегів зачарованої Десни», після урятування від розстрілу, Довженко, він і товариш М. того ж дня уже були в Котельні, а Довженко в автобіографії наводить інший населений пункт — Коровийці. За твердженням Грищенка, того ж дня відвідали в Котельні Сашкового інститутського приятеля, а наступного Довженко вирушив до Києва, Грищенко в своє рідне село Антопіль.

Одначе, як свідчить Ляденко, Довженко опинився в містечку П'ятка за чотири кілометри від Коровинець.

«Мой отец, Ляденко Александр Тимофеевич, после возвращения из армии с осени 1917 г., работал фельдшером в амбулатории Пятки. В Пятке была семилетняя школа...

Я учился в последнем классе школы. Для упрочнения знаний по школьной программе я ходил на квартиру к учителю Емцу, жена которого преподавала немецкий язык.

Однажды во время наших занятий дверь из соседней комнаты открылась и на пороге... Довженко Александр Петрович. Сосредоточенно, пылливо, внимательно посмотрел он на «Сия. Его губы чуть дрогнули в улыбке: узнал своего бывшего ученика. И я узнал его сразу. Как бы током ударило.

— А что ты здесь? — приглушенно спросил он, переступая порог.

— Учю немецкий язык, — смущенно ответил я ему, поднимаясь со стула.

В комнату со двора вошел Емец. Видя нас разговаривающих, предположил, что по-видимому, Александр Петрович знал меня ранее.

— Вот неожиданность, никогда не думал в такой глуши встретить своего бывшего ученика, — с улыбкой глядя на меня, сказал Александр Петрович. И казалось, будто расправляются у него плечи, сходит какая-то тяжесть.

А Емец уже рассказывает ему о моем отце, пользующемся уважением людей за безотказную в любое время — «чи вдень, чи вночі» в любую погоду — «чи взимку, чи літом» медицинскую помощь. И как очень, важное обстоятельство подчеркнул: «Живет в стороне от местечка».

Через полчаса втроем, Александр Петрович, Емец и я, пришли к нам домой. После взаимных приветствий Емеїї, рассказал отцу о встрече учителя Довженко А. П. со мной, своим бывшим учеником. Я восторженно подтвердил это.

— Александру Петровичу нужно побыть — Отдохнуть в Пятке несколько дней, — сказал Емец. «У меня очень неудобно, сами знаете

Две маленькие комнатки снимаю у портного Дорфмана. Всегда заказчики, рядом базар».

Отец безоговорочно согласился. Договорились, если кто спросит, что за человек, отец скажет: «Мой старший сын».

Так, в силу сложившихся обстоятельств, Довженко А. П. на несколько дней становится моим старшим братом.

Через некоторое время Александр Петрович переоделся в старый отцовский костюм и прилег отдохнуть в смежной комнате. Вечером пили очень вкусный с сахарином чай, заваренный на веточках сливы. Довженко много рассказывал. Помню, в разговоре не раз упоминалось слово «гайдамаки». То ли он рассказывал о гайдамаках Шевченко, а может он говорил о петлюровцах (тогда польских союзников), которые любили называть себя гайдамаками, боровшимися «за славу й незалежність любої неньки України».

Переночевав, рано утром неожиданно Александр Петрович ушел».

Ось де побував О. Довженко після того, як він, розійшовшись в Котельні з Грищенком і з Вовченком, «вирушив на Київ». Невідомий, але значущий епізод в біографії Олександра Петровича, про котрий туманно згадує Грищенко в своїй книзі «З берегів зачарованої Десни», розписаний у біографічному романі С. Плачинди «Олександр Довженко» і повністю замовчуваний, як я уже згадував, Максимом Вовченком («товаришем М.»).

Розгадка ще однієї таїни дає нам ключ до глибшого пізнання складної біографії митця, сповненої несподіванками.

Мене дивує наполегливість, з якою злісні наклепники намагаються пам'ять першої дружини Олександра Довженка очорнити, фальсифікацією фактів, заробляючи на цьому сумнівний капітал авторитету. Нові свідчення цьому з'ява в столітні роковини від дня народження Олександра Петровича на шпальтах часопису «Дніпро» (число 9—10 за 1994 р.) опусу пана Івана Кошелівця під кричущою назвою «Про затемнені місця в біографії Олександра Довженка». З самого початку він намагається звинуватити автора «Сторінок життя і творчості О. П. Довженка» (вид-во «Дніпро», 1975 р.) і статті-есе «Сповідь про трагічне кохання» (час. «Вітчизна», ч. 4 за 1991 р.) у фальсифікації портрета митця, в залученні до праці дріб'язкових матеріалів, засміченні ідилічним флером. Особливо це стосується постаті Варвари Довженко. Багато його думок ґрунтуються на здогадах, на сумнівних джерелах, на котрі він посилається. Він свідомо перекручує події, факти. На думку Кошелівця, вірніше, його «логічного» припущення, Довженко і Варвара «жили в інтимно-приятельських стосунках», немов це «виразно засвідчила сама Варвара Крилова в спогаді...». Кошелівець категорично спростовує спогад, як він пише «нешлюбного сина В. Крилової Довженко В. Чазова, ніби «за кордон поїхав Довженко не сам, а з Варварою Семенівною, яка вже тоді була його дружиною...» Та Кошелівець вважає, що реєстрацію шлюбу подружжя Довженків за новими цивільними законами в Берліні «не вмотивоване» і «звучить анекдотично...». «Для чого ж потрібна була нісенітниця з подвійним записом того ж самого шлюбу?» глаголить пан Кошелівець і, короткозоро устрашуючи автора «Літописа», цинічно підкреслює: «майбутній біограф має очистити його (Довженка. — Прим. М. К.) портрет від фальшивої непорочності. Тільки тоді він постане в повній величі й трагізмі його життя з усіма слабостями, властивими жчвій людині».

І далі в цьому ж дусі: «Так само час очистити від ідилічного флеру й розлучення Довженка з першою дружиною».

Викликає здивування ще одна обставина, на котру посилається

Іван Кошелівець. Мовлячи про Варвару Семенівну Ю. Солнцеву, автор підкреслює: «Друге, куди важливіше: і Куценко не помітив третьої, загадкової жінки в житті Довженка між Криловою і Солнцевою, про яку є єдина згадка у цитованого вище О. Мар'ямова. Цей останній за двадцятих років був журналістом у Харкові й добре знав побутові обставини Довженка, бо належав до близького тому кола».

Цей закид в мою адресу зовсім не вмотивований і провокаційний. Я міг чогось і не знати. Однак про цю «загадкову» жінку я згадую в статті «Сповідь про трагічне кохання»: Це — сестра Варвари Ліза, заміжня за харківським журналістом Файбишенком, вони мешкали тоді у Харкові. Про Лізу в одному з листів до Варвари згадував і Довженко. Взагалі: для написання своєї статті пан Кошелівець користувався сумнівними, неперевіреними джерелами. А «авторитетні» автори його підвели.

Злісну і безпрецедентну вигадку про Варвару Семенівну спростовують численні архівні матеріали, офіційні документи, спогади живих свідків, які відновили істину чесності, непогіршеності благородної української жінки.

Документально доведено, що до від'їзду Варвари з своїм чоловіком за кордон вона носила подвійне прізвище. Роблячи запис про шлюб молодих громадян України у Берліні на підставі декрету Ради Народних Комісарів у книзі за липень 1923 рік під'числом реєстру 17, у графі «Ім'я й назвисько (так в документі. — Прим. М. К.) та рід заняття молодого й молодої» так позначено: «Варвара Семеновна Довженко-Крылова, служашая, первый брак, укр. гражд.». Збереглися свідчення самого Олександра Петровича в його листах, відісланих з Києва Варварі в Житомир у двадцятих роках: «Коли ти спиш, я люблю тебе більш за все. Мені тоді здається, що ти не дружина моя, а моє дороге, чудесне дитя. Цілую тихенько, ніжно, міцно... А в мене на руці твоя обручка. Вона на руці завжди з вечора до ранку. Чи не тому я її так гарно почувую, що вона маленький секретний талісман». (Див. часопис «Вітчизна», ч. 4 за 1991). Хіба це не доказ того, що вони були вінчані? Може б, було більше доказів, якби не покрадені листи. Вони не могли жити на віру, як це намагається твердити пан Кошелівець, з огляду на те, що рідні Варвари були віруючими і дотримувались релігійних канонів. Марно посилається пан Кошелівець на Варварин спомин, видрукований із скороченнями і заміною слів, невігідних упорядникам «Полум'яного життя». Про молоде подружжя Довженків писав дослідник, викладач житомирського педінституту, доцент Т. Ваймут: «У 1917 році після одруження з В. С. Криловою (Довженко. — Прим. М. К.) мешкав у будинку № 4 по Кашперівському провулку». Це підтверджує і колишній учень Житомирського Вищого початкового училища Я. І. Бернштейн. У мене була з ним стріча і він написав про свого учителя: «Мы и по одному, а то и по несколько человек бывали у них дома, когда они поженились».

Так само спростована версія М. Вовченка про моральну нестійкість Варвари Семенівни, її ганебну втечу від коханого чоловіка з денікінським офіцером — колишнім викладачем їхнього училища — до Праги, яка довгий час побутовала і була підхоплена охоче С. Плачидою та І. Семенчуком.

Засвідчує сама Варвара Семенівна:

В «Особистому листку по обліку кадрів», що зберігся в її досьє, читаю: «1916—1921. Учительница природознавства в житомирському вищому початковому училищі». Окрім того, віднайдена, архівна довідка, видана їй житомирським міським відділом народної освіти від 12 серпня 1955 року за № 48 для оформлення пенсії. У посвідченні мовиться:

«Пред'явник цього посвідчення тов. Довженко-Крилова Варвара Семенівна перебувала на посаді вчительки в школах м. Житомира з 1 жовтня 1918 року по 1 жовтня 1919 року — вчителькою 2-го вищого початкового училища, з 1 жовтня 1919 року по 1 жовтня 1921 року — вчителькою 20-ї трудової школи. Посвідчення видано відповідно п. п. 3, 4 і 5 інструктивного листа Міністерства освіти УРСР і Міністерства соціального забезпечення УРСР від 15 серпня 1953 року за №№ 18—35 (3326—2031 а)». Документ підписаний завідуючим і секретарем міськвідділу і, скріплений гербовою печаткою.

Із анкети й автобіографії ми дізнаємося, що Варвара Семенівна виїхала за кордон разом зі своїм чоловіком Олександром Довженком у зв'язку з його призначенням на роботу в дипломатичному представництві і що в 1922—1923 роках «завідувала картотекою в електричному відділі Радянського торгового представництва». І в книзі запису шлюбів представництва УРСР в Берліні позначено, що вона була з Довженком на службі дипломатичного представництва в Німеччині. Таким чином, повністю спростовується злісний наклеп про її еміграцію в Чехословаччину в 1920 році.

Не має під собою ґрунту вперте твердження недругів Варвари про її захворювання у Празі і т. п. Ось, що вона сама про це писала в своїй автобіографії: «Після повернення до Харкова (з О. Довженком із Берліна. — Прим. М. К) вчилась у 1924 році на харківських драматичних курсах. В 1925 році захворіла гострим запаленням суглоба, залишила навчання, лікувалась в Криму до 1930 року». О. Грищенко уточнює, що Варвара готувала себе виступати на сцені театру «Березиль» і що Лесь Курбас покладав на неї велику надію. Хвороба стала на заваді її мрії, і що вона дуже сумувала і на самоті плакала. Довженко багато робив для її вилікування: Але все те було до його стрічі з Солнцевою в 1928 році.

Про перебування Варвари в Харкові писав у своїх спогадах Микола Бажан, дещо розповіла у спогадах сама Варвара Семенівна. Тому я не буду оповідати детально всієї історії про перебування Варвари в тодішній столиці України і про розрив, який стався між подружжям. Причини відомі і, зокрема; описані мною в статті-есе «Сповідь про трагічне кохання».

Одне лише скажу, вся «історія» з її другим заміжжям, про яке дуже полюбляють згадувати деякі дослідники, зовсім не відповідає дійсності. Так зване «залицання». Чазова до Варвари скоріше було намагання енкаведиста увійти в довіру першої дружини Довженка з іншою метою. Він навіть зробив закид Варварі: вона марить лише Довженком. Після невдалих намагай зблизитися з Варварою він безслідно зник. І що Вадим не його бий, це видно з документів. Тим більше, кинутий Вадиму докір, що він нешлюбний син Варвари, завдав нових мук, з'ява пасквільного опусу Кошелівця в пресі була останньою краплиною горя, яка призвела до його смерті.

Своїми зовнішніми рисами, манерою поведінки Вадим Петрович скоріше всього нагадував Олександра Петровича, як і професія, яку він обрав, — книжковий ілюстратор, графік. Він став художником. У Демидові, де мені довелося побувати, про чималу схожість з Довженком Вадима мені в один голос говорили сільчани. А колишня колега Варвари по школі, коли вже вийшла на пенсію і мешкала в Києві, з котрою я розмовляв, Поліна Бондарейко написала:

«Жила я в Демидові, працювала вчителькою молодших класів. Варвара Семенівна, яку я добре знала, викладала в старших класах. Знала я її з часу приїзду в Демидів до її смерті. Часто зустрічалась з

Варварою Семенівною, бувала у неї вдома. З її слів я зрозуміла, що вона дуже любила Олександра Петровича... Вона жила тільки ним.

Варвара Семенівна дуже любила свого сина Вадима. Про Чазова Ніколи не згадувала. Ми не знаємо, чи був Чазов, чи ні. Ми його ніколи не бачили. А незадовго до смерті, я знаю, її часто відвідувала Маруся Литвин (по чоловікові) і — сусідка, яка жила близько... Коли Варвара Семенівна померла, пішли чутки, що була залишена записка Варвари Семенівни, що батько Вадима був Олександр Петрович, а не Чазов».

Записка зникла. Диму без вогню не буває. В цій легенді доля правди тепер покрита таїною.

Безповоротно канули у Лету брудні інсинуації довкола світлої пам'яті першої дружини Олександра Довженка. Воскресла з небуття історії Варвара Семенівна. В пам'яті народу її благородне ім'я залишилося поруч з Довженком на віки, як образ мужньої жінки, до кінця вірної любов'ю своєю до свого великого чоловіка.

Міф, створений рицарями пера і лицемірства, розвіявся в прах.

